

دانشگاه الزهرا

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

تاریخ اسلام

عنوان:

تأثیر عوامل نظامی بر تحولات سیاسی مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی

استاد راهنما

دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور

دکتر ستار عودی

دانشجو

راضیه علیزاده اقدم

اسفند ۱۳۹۰

چکیده

در میان خلفای فاطمی مصر، طولانی ترین دوره خلافت از آن المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ق) هشتمین خلیفه و هیجدهمین امام فاطمی به مدت شصت سال و چهار ماه بود.

دوران طولانی حکومت المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ق) به دلیل کمی سن، دخالت زنان دربار، دست به دست شدن قدرت توسط وزرای قلم و سیف و درگیریهای داخلی و خارجی، دستخوش تحولات زیادی شد. دوران خلافت المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ق) به دو دوره متفاوت قابل تقسیم است. در دوره اول که از آغاز خلافت المستنصر تا سال ۴۵۲هـ ق ادامه یافت، مصر از آرامش نسبی برخوردار بود. اما از دوره دوم، مصر به صحنه نزاع میان ترکان و سوندانیان تبدیل شد و به مدت مدیدی به درگیریهای خونین میان عناصر قدرت انجامید و در پی آن آرامش و امنیت از جامعه رخت بربست. تمامی این عوامل موجب شد تا خلیفه به طور کلی اختیارات خویش را از دست بدهد.

به دنبال اغتشاشات، و با دعوت المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ق) از بدرالجمالی برای برقراری آرامش، عصر وزرای نظامی از سال ۴۶۶هـ ق آغاز شد. این وزراء که با ورودشان امنیت را به مصر بازگرداندند، از همان آغاز نیز بر تمامی اختیارات خلیفه مسلط شدند و این تسلط تا پایان خلافت فاطمیان ادامه یافت و در نهایت به سقوط این دولت منجر شد. در این پایان نامه تلاش شده است به روش توصیفی-تحلیلی، با استفاده از منابع تاریخی به بررسی تأثیر عوامل نظامی در وضعیت سیاسی مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۹-۴۸۷ق) پرداخته شود و نتیجه این تأثیر نیز مورد بررسی قرار گیرد.

کلید واژگان: عوامل نظامی، تحول سیاسی، وزرای نظامی، فاطمیان، المستنصر بالله فاطمی، مصر

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات پژوهش	
۱-۱: بیان مسأله	۴
۲-۱: سوالات پژوهش	۶
۳-۱: فرضیات پژوهش	۶
۴-۱: ضرورت تحقیق.....	۷
۵-۱: تعریف و تحدید واژگان.....	۸
۶-۱: روش تحقیق و گردآوری اطلاعات.....	۱۱
۷-۱: پیشنیه تحقیق.....	۱۱
۸-۱: معرفی منابع	۱۶
۱-۸-۱: منابع اختصاصی.....	۱۷
۲-۸-۱: تواریخ عمومی.....	۲۴
۳-۸-۱: آثار تراجم.....	۲۶
۴-۸-۱: سجلات.....	۲۷
۵-۸-۱: آثار جغرافیایی.....	۲۸

فصل دوم: اوضاع سیاسی-نظامی مصر عصر المستنصر بالله فاطمی

- ۱-۲: نگاهی اجمالی بروضعیت سیاسی مصر..... ۳۶
- ۲-۲: عوامل درونی و تاثیر آن بر تحولات سیاسی مصر..... ۳۷
- ۳-۲: عوامل بیرونی و تاثیر آن بر تحولات سیاسی مصر..... ۴۸
- ۱-۳-۲: تاثیر روابط فاطمیان با عمان و هند بر تحولات سیاسی مصر..... ۴۸
- ۲-۳-۲: روابط فاطمیان با بیزانس..... ۵۰
- ۳-۳-۲: روابط فاطمیان با بنی زیری در مغرب..... ۵۲
- ۴-۳-۲: ضعف نفوذ فاطمیان در حجاز..... ۵۴
- ۵-۳-۲: روابط فاطمیان با مرادسیان در حلب..... ۵۸
- ۶-۳-۲: روابط فاطمیان با یمن..... ۵۹
- ۷-۳-۲: روابط فاطمیان با شام..... ۶۲
- ۸-۳-۲: روابط فاطمیان با عراق..... ۶۳

فصل سوم: بررسی ساختار ارتش مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی

- ۱-۳: ساختار نظامی دولت فاطمیان..... ۶۶
- ۱-۱-۳: ساختار ارتش فاطمیان مصر تا آغاز حکومت المستنصر بالله فاطمی..... ۶۷
- ۲-۱-۳: ارتش فاطمیان مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی..... ۷۰

فصل چهارم: نقش وزرای نظامی در تحولات سیاسی مصر در عصر المستنصر بالله

فاطمی

- ۱-۴: نظام وزارت در عصر المستنصر..... ۷۳

- ۲-۴: بدر الجمالی نماینده وزرای سیف..... ۷۴
- ۳-۴: بحران های سیاسی مصر قبل از ورود بدر الجمالی..... ۷۵
- ۴-۴: نقش بدر الجمالی در مهار بحران..... ۷۷
- ۵-۴: اقدامات نظامی بدر الجمالی..... ۷۹
- ۱-۵-۴: اقدامات نظامی بدر الجمالی در داخل مصر..... ۷۹
- ۲-۵-۴: اقدامات نظامی بدر الجمالی در خارج از مصر..... ۸۱
- ۳-۵-۴: اقدامات اصلاحی بدر الجمالی..... ۸۴

فصل پنجم: تقابلات نظامی دولت فاطمیان با سلجوقیان و تاثیر آن بر تحولات سیاسی

مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی

- ۱-۵: آغاز روابط فاطمیان با سلجوقیان..... ۹۲
- ۲-۵: ضعف نفوذ بساسیری در عراق..... ۱۰۳
- ۳-۵: زوال نفوذ فاطمیان در عراق بعد از ورود سلجوقیان در بغداد..... ۱۰۵
- ۴-۵: مناسبات سلجوقیان و فاطمیان در مصر و شام..... ۱۰۶
- نتیجه گیری..... ۱۱۰
- فهرست منابع و مطالعات..... ۱۱۳

چکیده انگلیسی

مقدمه

در ساختار حاکمیت‌های سیاسی، همواره عوامل نظامی به عنوان کلید های قدرت، می توانند بر کیفیت عمل حکومتها، حدود اختیارات و اقتدار آنان، تأثیر گذارند، این عوامل نظامی که تأکید اصلی شان بر ارتش نهاده شده است، به عنوان هسته مرکزی قدرت بر شوون مختلف جامعه و روابط داخلی و خارجی یک حکومت با سایر دولتها و حتی عوامل داخلی موثر است.

دولت فاطمیان نیز با برخورداری از ارتشی قدرتمند و البته متکی بر اقوام و قبایل ناهمگن که بر بنیاد عقیده به اتحادی دینی دست یافته بودند، می توانست همچون دولتی قدرتمند در منطقه شمال و شمال آفریقا نقش آفرین جلوه کند.

در میان ادوار طولانی عصر فاطمیان، دوره المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) جایگاه ویژه ای را به خود اختصاص داد، زیرا دوره وی که یکی از طولانی ترین دوره‌های حکومت فاطمیان بوده، به دلیل نفوذ و سپس ارتقا پست های نظامی در ساختار قدرت، به درستی می تواند مورد بررسی قرار گیرد..

پایان نامه حاضر از فصول زیر تشکیل شده است:

فصل نخست، فصل مقدماتی پایان نامه است که به طرح مسأله تحقیق، پرسشها و فرضیه‌های مطرح و ضروری تحقیق، اهداف، پیشینه تحقیق، تعریف واژگان و مفاهیم اصلی تحقیق و نیز به معرفی مهمترین منابع و مطالعات اختصاص دارد.

فصل دوم بررسی اوضاع سیاسی- نظامی مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) را مدنظر دارد.

فصل سوم این تحقیق هم در پی سوال دوم، یعنی عوامل سیاسی-نظامی مصر موثر بر تحولات سیاسی مصر عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) شکل گرفته و مطابق با بررسی عوامل سیاسی و عوامل نظامی ساختار ارتش مصر در این عصر مورد بررسی و مذاقه قرار خواهد گرفت.

فصل چهارم تحقیق نیز ضمن بررسی نحوه ی قدرت گیری وزرای نظامی مصر، نقش آنان را در تحولات سیاسی مصر عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) بررسی خواهد کرد. در این فصل که اختصاص بر آزمون فرضیات مطرح در پاسخ به سوال دارد، تلاش می شود تصویری دقیق و البته مختصر از تحولات سیاسی مصر دوره مورد نظر ارایه شود.

فصل پنجم که واپسین فصل این پایان نامه است، به بررسی مناسبات نظامی دولت فاطمیان با سلجوقیان می پردازد. زیرا بررسی ها نشان داده است که قدرت گیری سلجوقیان، روابط و تقابلات نظامی فاطمیان با ایشان به قدرت گیری عوامل نظامی مدد رساند و بر تحولات سیاسی مصر در این عصر تأثیر نهاد.

در پایان نیز نتیجه گیری کلی از مباحث ارایه خواهد شد و در آن بخش به اصلی ترین نتایج این تحقیق اشاره خواهد شد.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱-۱: بیان مسأله

حکومت فاطمیان در مصر در سال ۳۵۸هـ.ق با ورود جوهر صقلی به مصر آغاز شد و عزیمت المعز فاطمی هم در سال ۳۶۲هـ.ق موجبات استقرار دولت ایشان در مصر را فراهم آورد. فاطمیان به مدت ۲۰۹ سال قدرتمندانه بر این سرزمین حکم راندند.

این دولت به سرعت به رقیب اصلی دولت عباسی تبدیل و در قرن چهارم بخش‌های مهمی از سرزمین‌های اسلامی را در شمال آفریقا و شامات تحت سلطه خویش گرفت و برای مدت طولانی بر یمن و حجاز نیز تسلط یافت و رقیب اصلی قدرت‌هایی چون، آل بویه و سلجوقیان که حامی خلافت عباسی بودند، شد. اوج این قدرت‌گیری را می‌توان در خواندن خطبه به نام خلیفه فاطمی المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷هـ.ق) بر منابر عراق-یمن-حجاز و مغرب جستجو کرد.

در دوره اول دولت فاطمیان، خلیفه در رأس تمام امور دینی و دنیوی قرار داشت و به دلیل تمرکز قدرت سیاسی و اجرایی در دستان خلیفه همه چیز تحت اداره او بود. اما دوره دوم از سال ۴۵۲هـ.ق به دلیل آشفتگی‌های سیاسی در مصر و به وجود آمدن تفسیر جدیدی از مقام وزارت که در آن تمامی اختیارات خلیفه به وزیر منتقل می‌شد، امام فاطمی بیشترین نفوذ و قدرت خود را از دست داد و به کارگزاری سیاسی و تنها نمادی برای قدرت تبدیل شد.

طبق بررسی‌های به عمل آمده، المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷هـ.ق) که در میان خلفای فاطمی طولانی‌ترین دوره خلافت را دارا بود، با مشکلات فراوانی در دوره حکومت خویش مواجه بود؛ کمی سن خلیفه موجب شد تا امور ملکداری به دست زنان و وزرای ناقابل و ناکارآمدی بیفتد و دخالت ایشان که آشوب ترکان و سودانیان رادر پی داشت؛ بر اوضاع نابسامان مصر دامن زد.

با ظهور بدرالجمالی در سال ۴۶۶هـ.ق در عرصه سیاسی-نظامی مصر و اوج گیری قدرتش رفته رفته خلیفه به طور کلی از صحنه حیات سیاسی مصر کنار گذاشته شد و همه کارها به دست وزرای نظامی افتاد. گرفتن القاب و نام های پر مسمی بیانگر جایگاه والای سیاسی آنها شد، هر چند به همین بسنده نشد، بلکه اسامی کاریزمایی نیز گرفتند.

صرف نظر از اوضاع داخلی مصر، می توان به تأثیر اوضاع خارج از مصر نیز که در ضعف قدرت خلیفه بسیار موثر بود، اشاره کرد. روابط فاطمیان در دوره المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷هـ.ق) با سلجوقیان که حامیان خلیفه عباسی به شمار می آمدند و در رقابت با فاطمیان بسیار سرسخت بودند، سبب گردید که سلجوقیان با تصرف مکه و مدینه و قطع خطبه آنان از آنجا، شام و برخی دیگر از سرزمینهای اسلامی زمینه های ضعف قدرت دولت فاطمیان را فراهم آوردند.

حوادث سیاسی-نظامی در رخدادهای مرتبط با تغییر و وضعیت نظامی مصر سوالات بی شماری به ذهن متبادر می کند، که خواست این تحقیق پاسخ گویی به برخی از مهم ترین آنهاست. هر چند به نظر می رسد هنوز سوالات توصیفی بسیاری بجاست که می توانست پیش درآمد تحقیق حاضر باشد.

۱-۲: سوالات پژوهش

آنچه این پایان نامه قصد پرداختن به آن را دارد، بررسی تأثیر عوامل نظامی بر تحولات سیاسی مصر عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) است.

می توان اصلی ترین سؤالهای این تحقیق را در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱-۲-۱: ساختار ارتش مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) چگونه بود؟

۱-۲-۲: قدرت گیری وزرای نظامی چه تأثیری بر تحولات سیاسی مصر در المستنصر بالله

فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) داشتند؟

۱-۲-۳: مواجهه یا مناسبات نظامی فاطمیان با سلجوقیان چه تأثیری بر تحولات سیاسی مصر

در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) داشته است؟

۱-۳: فرضیات پژوهش

مهم ترین فرضیه ها در این زمینه عبارتست از:

۱-۳-۱: ارتش فاطمیان در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) متشکل از قبایل

سودانی و اتراک بود.

۱-۳-۲: وزرای نظامی با گرفتن عنوان القاب متعدد و احراز مقام تفویضی تمام اختیارات

دینی و سیاسی خلیفه را به خود اختصاص دادند و همین امر موجبات ضعف خلافت

فاطمیان را فراهم آورد.

۳-۳-۱: مناسبات خصمانه نظامی فاطمیان با سلجوقیان موجبات از دست دادن

متصرفات فاطمیان و در نهایت موجب ضعف قدرت سیاسی فاطمیان در مناطق تحت نفوذ

آنان شد.

۴-۱: ضرورت تحقیق

بررسی رخدادهای تاریخی همچون حلقه های متصلی هستند که می توانند معرفت تاریخی ما را کامل کنند. به نظر می رسد، در مطالعه تاریخ فاطمیان به عنوان دولت قدرتمند شیعه در شمال آفریقا هنوز حلقه های مفقوده تاریخی بسیار است. از این رو این پایان نامه با رویکردی توصیفی مبتنی بر داده های تاریخی تلاش می کند، تا این حلقه های مفقوده را بیابد، و خلاهای تاریخی را به گونه ای علمی پاسخ دهد.

بی تردید دوره طولانی خلافت المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ ه.ق) و نحوه شکل گیری وزرای نظامی و نیز مناسبات خصمانه با رقبای قدرتمندی چون عباسیان و سلجوقیان نیز می تواند از جذابیت های تحقیقی برخوردار باشد.

تحقیق پیش رو تلاش می کند به شناسایی عوامل نظامی و تأثیر آنها بر تحولات سیاسی عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۹-۴۸۷ ه.ق) بپردازد. بررسی عواملی نظامی که منجر به تحولات سیاسی در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ ه.ق) شد در واقع از اهداف اصلی این پژوهش می باشد

۵-۱: تعریف و تحدید واژگان کلیدی

۱-۵-۱: عوامل نظامی (Military Factors)

عواملی که خاستگاه آنها، ساختار قدرت نظامی (ارتش) و عوامل وابسته به آن است که در تحولات سیاسی یک حکومت نقش بسزایی را ایفا می کنند. عوامل نظامی که هسته اصلی آن را ارتش و سپاه تشکیل می دهد، عامل مهمی در حفظ و بقای هر حکومتی به شمار می آید.^۱ در هر حکومتی عوامل نظامی آن را می توان از دو جنبه مورد بررسی قرار داد، یک جنبه عوامل درون نظامی است که به بررسی عواملی می پردازد که در درون یک حکومت سبب قوت یا ضعف آن می شود. جنبه دیگر، عبارتست از عوامل بیرون نظامی، که به مواجهات و تقابلات میان حکومتها می پردازد که نتیجه این مواجهات به ضعف و یا قدرت گیری حکومت ها می انجامد.

۱ - ۵ - ۲: تحولات سیاسی (Political Developments)

این یک واژه دو بخشی است که به صورت جدا گانه مورد تعریف قرار گیرد. تحول در لغت به معنای، از جایی به جایی شدن، انتقال از جایی به جایی دیگر است.^۲ در فرهنگ علوم سیاسی تحول به معنی دگرگونی اساسی ولی اندک اندک در چیزی که به سبب اندک بودن چندان محسوس نباشد.^۱

^۱-حسین پشیره (۱۳۸۱) جامعه شناسی سیاسی (نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی)، تهران: نشر نی، ۲۷۱.
^۲-علی اکبر، دهخدا. (۱۳۴۵) لغت نامه، محمد معین، سید جعفر شهیدی، ج ۵، بی جا، ۶۴۹۶.

سیاست از ریشه یونانی "در جامعه زندگی کردن" گرفته شده است. فرهنگ بزرگ، سیاست را به عنوان هنر راهبردی یک دولت تعریف کرده و تاکید می کند، سیاست والاترین فعالیتی است که دیگر فعالیتها را در بر می گیرد.^۲

منظور از تحولات سیاسی عبارتست از تغییرات و دگرگونی هایی که در یک دوره طولانی در ساختار سیاسی یک حکومت پدید می آید. تحولات سیاسی در هر جامعه ای پیوسته در پاسخ به انواع شرایط بیرونی و درونی آن رخ می دهد.

۱-۵-۳: وزرای نظامی (Military Ministers)

ظهور وزیران نظامی در تاریخ مصر عصر فاطمیان، با اوج گیری قدرت بدر الجمالی در عرصه قدرت همزمان شد. بر همین مبنا می توان بدر الجمالی را نماینده وزرای نظامی دانست، که القاب و نام های مهمی چون امیر الجیوش، داعی الدعاه^۳ را به خود گرفتند. علی رغم وجود وزرای تنفیذ (وزرای قلم) آنچه در این پایان نامه مورد بررسی قرار خواهد گرفت، عواملی است که ارتباط مستقیم به وزرای تفویض (وزرای سیف) دارد.

۱-۵-۴: فاطمیان (fatemids)

^۱ - علی، آقا مینو افشاری راد. (۱۳۸۱) فرهنگ علوم سیاسی، تهران: انتشارات چاپار، ۲۲۹.
^۲ - آلن، بیرو. (۱۳۶۷) فرهنگ علوم اجتماعی، باقر سارو خانی، تهران: انتشارات تهران، ۲۸۰.
^۳ - المستنصر بالله، ۱۹۵۴، السجلات المستنصریه، عبدالمنعم ماجد، بی جا، دارالفکر العربی.

فرقه‌ای از شیعیان هفت امامی (اسماعیلیه) که بعد از امام صادق (علیه السلام) به امامت فرزندش اسماعیل معتقدند. این فرقه توانستند با فعالیت‌های مستمر، حکومت شیعی را تشکیل دهند که از سال ۲۹۷ تا ۵۶۷ هـ.ق ابتدا در افریقیه (تونس فعلی) و پس از آن در مصر به حکومت رسیدند. خلفای فاطمی مدعی بودند که از نسل علی (ع) و فاطمه (س) می‌باشند. بر طبق روایات فاطمیان، موسس این سلسه عبیدالله مهدی پسر حسین بن احمد بن عبدالله بن محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق بوده است. اما دشمنان فاطمیان منکر انتساب آنان به حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) بوده‌اند.^۱ برخی عبیدالله را از انساب عبدالله بن میمون قداح شمرده‌اند و حتی برخی او را فرزند یهودی گفته‌اند.^۲ این تحقیق به آغاز دولت المستنصر بالله فاطمی، در مصر از سال (۴۲۷ تا ۴۸۷ هـ.ق) خواهد پرداخت.

۱-۶: روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

این تحقیق نیز همچون هر تحقیق تاریخی متکی بر روش توصیفی - تحلیلی است. در این روش پس از شناسایی منابع و طبقه بندی داده های تاریخی، سعی خواهد شد تصویری دقیق و

^۱ - فرهاد، دفتری. (۱۳۸۰)، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، تهران: نشر فرزانه روز، ۱۱۱.
^۲ - ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، شهرستانی. (۱۹۶۴) ملل و نحل، بی‌تا: ج ۱، ۲۷-۲۸.

روشن از وضعیت سیاسی- نظامی مصر دوره مورد نظر داده و به قرینه یابی و آزمون سوالات نایل آمده ، به نتایج تحقیق دست خواهد یافت

روش کتابخانه‌ای، جمع آوری اطلاعات، به شیوه ذیل است: در این شیوه ابتدا به شناسایی واستخراج فهرست منابع و مطالعات پرداخته، سپس طبقه‌بندی منابع ، فیش برداری از منابع و در نهایت تدوین پایان نامه را شامل خواهد شد.

۱-۷: پیشینه تحقیق

به دلیل اهمیت تاریخی خلافت فاطمیان، کتابها و آثار بسیاری در زمینه‌های تاریخی، سیاسی و مذهبی آنان به رشته تحریر درآمده است. اما در زمینه عوامل نظامی و ساختار ارتش فاطمیان تحقیقات جامع و کاملی صورت نگرفته است. اما می‌توان گفت در لابه لای تمامی منابع دوره فاطمیان، هرچند به صورت مختصر در مورد عوامل نظامی عصر فاطمیان مطالبی عنوان شده است. مطالعاتی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است، شامل موارد زیر است:

-ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر: فاطمه جان احمدی^۱

در این کتاب به راههای کسب مشروعیت خلفای فاطمی پرداخته شده است و در مورد جایگاه خلیفه در اعتقادات اسماعیلیان قدرت سیاسی و دینی بحث شده است. در زمینه عوامل نظامی مؤثر

^۱ -فاطمه، جان احمدی. (۱۳۸۸) ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر، تهران: نشر علم.

بر تحولات سیاسی مصر در عصر المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ه.ق) مطالب، این کتاب در حد اشاره به زندگینامه المستنصر و نیز به وزرای نظامی و دلایل ضعف خلافت فاطمیان در دوره این خلیفه فاطمی در حدود سالهای ۴۲۷ تا ۴۸۷ه.ق است.

- ظهور خلافة الفاطميين و سقوطها فی مصر: عبدالمنعم ماجد^۱

این کتاب از جمله کتابهایی است که مطالب پرباری را با استفاده از منابع دست اول در خود جای داده است. نویسنده در این کتاب بسیار مهم، چنان که از عنوان آن پیداست به ظهور خلافت فاطمیان از آغاز تا سقوط آنان در مصر پرداخته است. مهمترین مزیت این کتاب، استفاده از تحلیلهای مناسب در حوادث تاریخی است. این کتاب را می توان در حوزه کتابهای تاریخ سیاسی جای داد. در این تحقیق از مطالب این کتاب، در فصول مختلف آن استفاده شده است.

- تاریخ الدوله الفاطمیه: محمد جمال الدین سرور.^۲

مؤلف کتاب را به دو قسمت تقسیم کرده است. قسمت اول به دعوت اسماعیلیان، قیام دولت فاطمیان در مغرب و انتقال خلافت فاطمیان به مصر، انتخاب قاهره به عنوان پایتختشان، اوضاع داخلی مصر، تنظیمات اداری و مالی، حرکات سیاسی و دینی در مصر، عناصر خارجی و تأثیرشان در اوضاع داخلی مصر، عصر نفوذ وزراء و در نهایت انحطاط خلافت فاطمیان تقسیم شده است.

^۱ - عبدالمنعم ماجد. (۱۹۹۴) ظهور خلافة الفاطميين و سقوطها فی مصر، قاهره: دارالفکر العربی.

^۲ - محمد جمال الدین سرور. (بی تا) تاریخ الدوله الفاطمیه، بی جا: دارالفکر العربی.

در قسمت دوم از کتاب، مؤلف از روابط فاطمیان با بلاد جزیره العرب، بحرین، یمن، عمان، حجاز و بلاد شام و عراق سخن به میان آورده است. که در این تحقیق از مطالب این کتاب در فصول مختلف آن بهره گرفته شده است.

-الدوله الفاطمیه فی مصر(تفسیر جدید)ایمن فواد سید^۱

از جمله کتابهای مهمی است که به تاریخ دولت فاطمیان به طور کامل و جامع پرداخته و توجه خاصی به تمام زوایای سیاسی و اجتماعی و اقتصادی آن داشته است. این کتاب، تأسیس دولت فاطمی در افریقای و انتقال آن به مشرق، دوران خلفای مختلف و سرانجام انشعاب و انحلال آن را از جنبه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و تعلیمی مورد بررسی قرار می‌دهد. در این کتاب مطالب مفیدی در مورد قیامها، وزرا اعم از وزرای قلم و سیف آمده است که مورد استفاده در این تحقیق قرار گرفته است.

-الوزارۃ و الوزراء فی المصر الفاطمی: محمد حمدی مناوی^۲

کتاب حاضر چنان که از عنوانش پیداست، به نهاد وزرات در عصر فاطمیان پرداخته است و مطالب جامع و کاملی در این زمینه آورده است. این کتاب شامل پنج فصل است، که در فصل چهارم نقش وزراء را در دعوت اسماعیلی، مورد بحث قرار می‌دهد. در فصل پایانی به ارتباط وزراء نظامی، با بلاد مغرب، شام، عراق و روم می‌پردازد. در این کتاب مطالب مفیدی در زمینه وزرای نظامی آمده

^۱ - ایمن فواد سید. (۲۰۰۷)الدوله الفاطمیه فی مصر(تفسیر جدید)، مصر: مکتبه الاسره.

^۲ محمد، حمدی مناوی. (۱۹۱۹)الوزاره و الوزراء فی المصر الفاطمی، قاهره: دارالمعارف.

است که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است. اما در کل، این کتاب از حد و اندازه یک اثر توصیفی فراتر نرفته است.

-التاریخ الفاطمی السیاسی: ابراهیم رزق الله^۱

این کتاب در دو قسمت به رشته تحریر در آمده است، قسمت اول، از سه فصل و قسمت دوم نیز از چهار فصل تشکیل شده است. در قسمت اول به بررسی دعوت فاطمیان و نسب آنان، قیام دولت فاطمی در مغرب، خلفای فاطمی در مغرب، انتقال خلافت فاطمیان به مصر و معرفی خلفای فاطمی در مصر می پردازد. در قسمت دوم به بناهای دولت فاطمیان، نظام سیاسی خلافت فاطمیان، دیوان ها و غیره اشاره دارد. در این کتاب در مورد خلافت المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ ه.ق) مطالب مفیدی در مورد وزرای نظامی و اقدامات آنان آورده شده است

-جلد هشتم از موسوعه التاریخیه للخلفا الفاطمیین: عارف تامر^۲

این کتاب، یکی از آثار متعدد عارف تامر در رابطه با سلسله فاطمیان و مذهب اسماعیلیه است. چنان که از عنوان اثر پیداست، این کتاب، دایره المعارفی هشت جلدی تشکیل است، که هر یک از مجموعه های آن اختصاص به تاریخ یکی از خلفای فاطمی دارد. جلد هشتم این مجموعه مربوط به حکومت خلیفه هشتم فاطمی، المستنصر بالله فاطمی (۴۲۷-۴۸۷ ه.ق) است

آغاز کتاب در مورد تولد المستنصر بالله (۴۲۷-۴۸۷ ه.ق)، وزرای او که شامل شصت و یک وزیر بودند، حوادث و قیام های داخلی و خارجی مطالب مفیدی را آورده است. از آنجا که این جلد از

^۱- ابراهیم رزق الله ایوب. (۱۹۹۷) التاریخ الفاطمی السیاسی، لبنان: الشركة العالمیه للکتاب.